

સમાજના કલ્યાણ માટે વ્યક્તિનો સમૂહ એટલે 'સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ'

જૈન ધરતી મયુરભાઈ

શ્રી બી. પી. બ્રહ્મભટ્ટ આર્ટ્સ કોલેજ, ઊંઝા

1. પ્રસ્તાવના

વિશ્વના દેશો આજે પ્રગતિ કરી રહ્યા છે. જેમાં ભારત દેશ પણ વિકાસ માટે સતત પ્રયત્નશીલ છે. વર્તમાન સમયે વિશ્વમાં કુલ 236 દેશ છે. જેમાં આર્થિક વૃદ્ધિ કરતાં કુલ દેશો 42 છે અને આર્થિક વિકાસ કરતાં કુલ 154 દેશો છે. જ્યારે 40 દેશો એવા છે કે જેનો વિકાસ એકદમ મંદ ગતિએ થઈ રહ્યો છે. જેમાં આફ્રિકાના અંગોલા, બેનીન, તોમાલીયા, યુગાન્ડા અને એશિયા પેસીફિકના દેશોમાં અફઘાનિસ્તાન, યમન, હૈતી વગેરે જેવા દેશોનો સમાવેશ કરી શકાય. આર્થિક વૃદ્ધિ કરતાં દેશોમાં નોર્વે, ઓસ્ટ્રેલીયા, ન્યુઝીલેન્ડ, અમેરિકા, કેનેડા, જર્મની, જાપાન, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, હોંગકોંગ, સિંગાપોર, યુ. કે., ઈટાલી જેવા દેશો છે અને આર્થિક વિકાસ કરતાં દેશોમાં ભારત, ઈજીપ્ત, ઈન્ડોનેશીયા, પાકિસ્તાન, ઈરાક, ઈરાન, કુવેત, મલેશિયા, મેક્સિકો, નેપાળ, પોલેન્ડ, ફિલિપાઈન્સ જેવાદેશો છે. અહીં આપણે ભારત દેશનો અભ્યાસ કરતાં દેશમાં ગરીબી દૂર કરવા, રોજગારીની તકો વધારવા, શિક્ષણમાં વધારો કરવા, દેશમાં ભૌગોલિક, સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિને સમતુલીત રાખવા દેશની સરકાર પ્રયત્ન કરી રહી છે. તે સિવાય દેશના લોકો દ્વારા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સ્થાપાય છે. આ સંસ્થાઓ દેશના આર્થિક વિકાસ સરકારના ખર્ચભલા મિલાવી સમાજના તમામ ક્ષેત્રોમાં કાર્યરત થઈ રહી છે. આથી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો અર્થ તેના લક્ષણો અને કાર્યો જાણવા જરૂરી છે. જે નીચે મુજબ છે.

2. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો અર્થ

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ (NGO) એક એવો શબ્દ છે જે સરકારી ભાગીદારી કે પ્રતિનિધિત્વ સાથે પ્રાકૃતિક કે કાનૂની વ્યક્તિ દ્વારા બનાવેલ વિવિધતા સંગઠિત બિન સરકારી સંગઠનોથી સંદર્ભિત કરવા માટે વ્યાપક રૂપથી સ્વીકાર કરેલું છે. NGO પોતાનો ગેરકાયદેસર હોદ્દો બનાવી રાખે છે. અને સરકારી પ્રતિનિધિઓને સંગઠનમાં સદસ્યતાથી બહાર રાખે છે.

- NGO એક આમ ઉપયોગી શબ્દ છે. પરંતુ કેટલાક ન્યાયાલયોમાં આ સંગઠનને “નાગરિક સમાજ સંગઠન” ના રૂપથી પરિભાષિત કર્યું છે.
- NGO ને બીજા ઘણા વૈકલ્પિક નામથી સંબોધિત કરવામાં આવે છે. જેવા કે, સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર, સ્વંયસેવક ક્ષેત્ર, સ્વૈચ્છિક સંગઠન, સ્વાવલંબન સંગઠન, ગૈર રાજ્ય કલાકાર વગેરે શબ્દોથી સંબોધિત કરવામાં આવે છે.
- NGO એ વ્યક્તિઓનો સમૂહ છે કે વ્યક્તિઓ પોતાની જાતે જ એક કાયદેસરના સહકારી મંડળીની જેમ તેનું સંચાલન કરે છે. તેમાં ચલાવવામાં આવતાં કાર્યક્રમો દ્વારા સામાજિક સેવા અને સમાજનો ટેકો પ્રાપ્ત કરે છે. સરકાર કરતાં તે નાગરિકોનાં સંગઠનો દ્વારા સંચાલન અને નિયંત્રણ કરવામાં આવે છે. છતાં પ્રાથમિક રીતે સમાજના ફાળા તેનું ભંડોળ એકત્રીત કરવામાં આવે છે. સ્મિથ અને ફિડમેનના મતે “ઓછા સંગઠિત, અનૌપચારિક, અલ્પજીવી, પ્રાથમિક સમૂહોના વિરોધમાં સંગઠિત ઔપચારિક અને સંચાલીત ખાસ કરીને કાયમી દ્વિતીય સમૂહોની યોગ્ય સ્થાપિત પ્રક્રિયા દ્વારા ભરવામાં આવેલ કાર્યાલયોની હાજરી નિયતકાલિન, નિયમિત સભાઓ, સભ્યપદ માટે લાયકાતના ધોરણો અને કેટલાક મજૂરોના ઔપચારિક વિભાગો અને વિશિષ્ટકરણ દ્વારા ઓળખાય છે.”

એન. આર. ઈનામદાના મતે “વિકાસના સામાજિક સંસ્થાઓના સમાજ માટે ટકાઉ એવો ઉપયોગ કરવો અને ખાસ ઈચ્છાઓ અને વલણોનું સભ્યો વચ્ચે વિકાસલક્ષી સેવન કરવું આર્થિક રીતે નભી શકે સમર્પિત અને સખત મહેનત નેતાગીરી એવી હોવી અને હાથ ધરવામાં આવેલા કાર્યો પર તજજ્ઞોનો પ્રભાવ હોવો.”

3. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના લક્ષણો

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ વિવિધ રીતે કામગીરી બજાવે છે તેના લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

(1) સંસ્થાને ચોક્કસ લક્ષ હોય છે અને તેની પરિપૂર્તિ માટેના કાર્યક્રમો હોય છે.

(2) સંસ્થાની રચના પધ્ધતિ લોકોના સમૂહના ભાગરૂપે સ્વૈચ્છિક હોય છે.

(3) સંચાલનની પધ્ધતિ સ્વયંસંચાલિત સંસ્થાઓની સાથે બંધારણ, સેવાઓ, નીતિઓ અનુ ગ્રાહકોના આધારે નિર્ણય કરવો.

(4) નાણાંકિય પધ્ધતિ સ્વૈચ્છિક પ્રવાહોમાંથી પૂરવઠો એકત્રીત કરે છે.

(5) જે સમાજમાં તેની રચના કરવામાં આવે છે તે સમાજ તેને ઓળખે છે અને સ્વીકારે છે.

(6) સંસ્થાઓને તેના કાર્યક્રમો અને સેવા માટે યોગ્ય સ્વાયત્તા અને લચીલું આયોજન તેમજ સ્વવસ્થા હોય છે.

(7) સંસ્થાઓને તેના માનવવિકાસ અને કલ્યાણ માટે વચનબધ્ધતાની ભાવના હોય છે.

(8) સંસ્થાઓ લોકોની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લે છે અને તેમની સામાજિક આર્થિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે તેમને મદદ કરે છે.

(9) સંસ્થાઓ સમાજમાંથી પોતાનું ભંડોળ વધારે છે.

(10) સંસ્થાઓ હિસાબ રાખે છે અને લોકોને તેમજ સરકારને વફાદાર હોય છે જેથી કરીને અનુદાન મેળવે છે.

4. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના કાર્યો

આજે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દેશમાં બધા જ પ્રકારના કાર્યો કરે છે. આજે દરેક ક્ષેત્રને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ આવરી લે છે. લોકોના જીવનધોરણને સ્પર્શતા આર્થિક અને સામાજિક કાર્યો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ કરે છે.

(1) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ રોજગારી ઉત્પન્ન થાય તેવા કાર્યો કરે છે.

(2) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ ગરીબોને આર્થિક અને સામાજિક મદદ કરે છે.

(3) આ સંસ્થાઓ અસામાન્ય પરિસ્થિતિ અને આકસ્મિક સંજોગોમાં સરકારને આર્થિક અને સામાજિક સહાય કરે છે.

જેમ કે, ભલસાણી ટ્રસ્ટ, સ્વાધ્યાય પરિવાર, બ્રહ્માકુમારી વિશ્વ વિદ્યાલય, સદ્પરિવાર, ગાયત્રી પરિવાર જેવી અનેક NGO એ સુંદર કામગીરી બજાવી સમાજ પ્રત્યેનું ઋણ અદા કર્યું છે. એમ કહેવાય છે કે સરકાર કરતાં પણ વધુ સારી કામગીરી, માનવ સેવા એ NGO કરે છે. કચ્છમાં આવેલા 2001ના ભૂકંપ વખતે NGO એ દરેક પ્રકારની સહાય કરેલી હતી.

(4) શૈક્ષણિક ક્ષેત્રમાં પણ વિદ્યાર્થીઓને મફત પુસ્તકો, યુનિફોર્મ વિદ્યાર્થીઓની ફી તેમજ વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ લક્ષ્યાંક પ્રાપ્ત કરે તેઓને ઈનામો અને સર્ટિફિકેટથી નવાજવાનું કામ પણ NGO કરે છે.

(5) આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં તેમજ જનજાગૃતિ ક્ષેત્રે પણ કામગીરી ભજવે છે. જેમ કે, બ્લડ ડોનેશન કેમ્પ, મફત દવાનું વિતરણ, થેલેસેમિયા ચેક અપ કેમ્પ, આંખની સારવાર, જેવી અનેક સેવાઓ અને તંદુરસ્ત હરિફાઈ, બાળકો તેમજ બીજા વ્યક્તિઓ માટે અલગ-અલગ વિષયો પર વ્યાખ્યાન આપી, જેમ કે ધુમ્રપાન વિશેના વ્યાખ્યાન, વ્યસનમુક્તિ વગેરે જેવી વ્યવસ્થા કરી જનજાગૃતિ વધારવા પ્રયત્ન કરે છે.

(6) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પર્યાવરણ સંરક્ષણ ક્ષેત્રે પણ કાર્ય કરે છે. જેમ કે વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમ, પ્રદુષણ વિશેની માહિતી આપવા માટે વ્યાખ્યાનનું આયોજન વગેરે.

આમ, આ સંસ્થાઓ બધા જ ક્ષેત્રોને આવરી લે છે. તેમજબધા જ ક્ષેત્રોમાં કાર્યો કરીને દેશમાં આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિમાં સુધારો લાવવા સતત અને સખત પ્રયત્નશીલ છે.

આજના વર્તમાન યુગમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માનવીના વિકાસ માટે જરૂરી થઈ રહી છે. વિશ્વમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની કામગીરી આજે લોકોના જીવન-ધોરણમાં વિકાસ લાવી રહી છે. તેમજ ભારત જેવા દેશમાં પણ આ સંસ્થાઓ દ્વારા લાભ થયો છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો હેતુ સમાજના લોકોનું કલ્યાણ અને સલામતીમાં વધારો કરવાનો છે.

ભારતમાં ગરીબીનું વધારે પ્રમાણ, બેરોજગારી, ઓછું શિક્ષણ, અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, ગંદા વસવાટો, જનજાગૃતિનો અભાવ વગેરે સમસ્યાઓ જોવા મળે છે. આવી સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે દેશમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ ફાળો મહત્વનો છે. દેશમાં રોજગારીની નવી તકો ઉભી કરવી, ગરીબ પ્રજાને મદદ કરવી, લોકોમાં જાગૃતિ લાવવી, શિક્ષણમાં વધારો કરવો, મહિલાઓનું શોષણ અટકાવવું, અશક્ત લોકોને મદદ કરવી, સામાજિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરવી, ચિકિત્સા ક્ષેત્રે મદદ કરવી વગેરે કાર્યો દેશમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા થાય છે.

વિશ્વમાં અને ભારત કક્ષાએ રાજ્ય અને જિલ્લામાં પણ NGO સેવારત છે. ગરીબ અને આર્થિક રીતે સધ્ધર ન હોય તેવા વ્યક્તિઓને ગૌરવ અને સ્વમાન ભેર જીવન જીવવા માટે આ સંસ્થાઓ કામ કરે છે.

5. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો ઉદભવ

વિશ્વમાં સૌથી પહેલા 1839 માં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનો ઉદભવ થયો હતો. T. R. Davis એ University London માં સંસ્થા working paper પર સ્થાપી હતી. તેનો હેતુ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે વિકાસનો હતો. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાએ મહિલા અધિકારની ચળવળ માટે સ્થાપેલી સંસ્થા હતી.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા હતા.

(1) પરોપકાર ક્ષેત્રે	(2) સેવા ક્ષેત્રે
(3) સહયોગ ક્ષેત્રે	(4) સશક્તિકરણ

આ ચાર પ્રકારની અંદર ઘણા બધા વિવિધ પેટા વિભાગો પાડ્યા હતા.

વર્તમાન સમયમાં ભારતમાં 1.5 મિલીયન (1.5 લાખ) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ કામ કરી રહી છે. તેમાં મંદિરો, ચર્ચ, મસ્જિદો, ગુરુદ્વારા, રમતગમત વિભાગ, તબીબીક્ષેત્રે, શિક્ષણ ક્ષેત્રે અને ગણેશ મંડળોનો સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં મોટાભાગની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સ્વંયસેવક પર આધારિત છે અને સમાજના લોકો દ્વારા નિરીક્ષણ થાય છે.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાનો અભ્યાસ ઊંઝા તાલુકાના સંદર્ભમાં કરવામાં આવેલ હતો ત્યારે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે નીચેના સૂચનો તારવ્યા છે.

6. સૂચનો

- (1) અત્યારના મોંઘવારીના જમાનામાં મધ્યમ વર્ગ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાનો લાભ લઈ શક્તું નથી. આથી માત્ર ગરીબ વર્ગને જ નહીં પરંતુ વંચીત રહેલા મધ્યમ વર્ગ ઉપર પણ ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવાની જરૂરત જણાય છે.

- (2) સ્વરોજગારી ઊભી થઈ શકે તેવા કાર્યક્રમો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા વધુ પ્રમાણમાં થાય તેનું ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે.
- (3) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા લોકોને વસ્તુની મદદ કરવામાં આવે છે. નાણાકીય મદદ ઓછી જણાય છે. તેથી તેમની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરવામાં આવે તેવું આયોજન કરવું જોઈએ.
- (4) કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા ગરીબ કુટુંબોના જીવનધોરણમાં સુધારો લાવવા કેટલીક કલ્યાણલક્ષી યોજનાઓ અમલમાં મૂકાય છે. પણ તેનો વાસ્તવિક લાભ સરકારતંત્ર દ્વારા પહોંચતો નથી. આથી જે તે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને માધ્યમ બનાવી કેન્દ્ર સરકાર કે રાજ્ય સરકાર લોકો લોક કલ્યાણની યોજનાઓ અમલમાં મૂકશે તો ગરીબોને વાસ્તવિક લાભ પ્રાપ્ત થશે.
- (5) સરકારે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ કે જેઓ માત્ર સુવાના ઉદ્દેશથી જ કાર્ય કરી રહી છે તેમને પ્રોત્સાહિત કરવાની ખૂબ જ જરૂર જણાય છે.
- (6) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા માત્ર દાન-ભેટ કે સહાય નહીં પરંતુ ગરીબ પ્રજા સ્વમાનભેર જીવી શકે તે માટે શિક્ષણ અને તાલીમ વડે સ્વરોજગારી ઊભી કરી શકે તેવા કાર્યક્રમો હાથ ધરવાની જરૂર જણાય છે. વળી સ્વરોજગારી ઊભી કરવા માંગતા લોકોને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ નજીવા વ્યાજદરે અથવા વ્યાજરહિત લોન આપે તો સ્વરોજગારીની તકોમાં વધારો થાય અને દેશમાં બેકારીનું પ્રમાણ ઘટવા સંભવ છે.
- (7) સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં મીટીંગ અને ઈટીંગ પાછળ ઘણા ખર્ચાઓ જોવા મળ્યા છે. આ ખર્ચાઓ પર કાપ મૂકી સાચા અર્થમાં લાભાર્થીઓને મદદ મળે તો એક આદર્શ સ્વૈચ્છિક સંસ્થા ઊભી થશે.

સંદર્ભસૂચી

1. http://en.wikipedia.org/wiki/NGO_Post
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/NGO-isation>
3. <http://ngopost.org/>